

Honterus Reformációskönyve és ennek hatása az erdélyi városi magisztrátusokra*

PAKUCS MÁRIA

Abstract. Honterus's Reformation Book and Its Impact on the Magistrates of Transylvanian Cities. My study examines the impact of Ecclesiastical Ordinance, written by Johannes Honterus and adopted by the Saxon University in 1547, on the political discourse and activities of urban leaders. It argues that the cooperation between the political and ecclesiastical institutions of the Transylvanian Saxons led to the development of a new vocabulary, through which urban leaders recognized and accepted their authoritative role and divine mission in governance. Additionally, the study explores how Honterus's ordinance provided political leaders with guidance on implementing measures to fulfill their designated responsibilities.

Keywords: Saxon towns, early modern period, Transylvania, Protestantism, urban leadership

Bevezető: az erdélyi százszok városi reformációja

A jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy hogyan hatott a reformáció az erdélyi százsz politikai elit diskurzusára, és hogyan alakította közösségükkel szembeni legitim hatóságként (*Obrigkeit*) adott válaszukat és felelősségüket. A tanulmány első részében a reformáció gondolatiségének bevezetését mint egy városi jelenséget tárgyalom, amely Nagyszebenben (Hermannstadt) kezdődött, de Brassóban (Kronstadt) teljesedett ki Johannes Honterusnak köszönhetően. A dolgozat második része Honterus Egyházi rendeletének Erdély fő százsz városaiban kifejtett hatását vizsgálja, azt, hogy hogyan alakította a városi igazgatási politikáikat, valamint politikai diskurzusukat és az Isten által szentesített kormányzati küldetésük tézisé.

A százszok a 12. és 13. században telepesekként telepedtek le a Király Földjén, mivel kiváltságos kötelék fűzte őket a magyar koronához, amelynek hűséggel és védelemmel tartoztak (*ad retinendam coronam*).¹ Egyik ilyen alapvető kiváltságuk abban állt, hogy

* A tanulmány a CNCS-UEFISCDI PN–III–P4–PCE–2021–0376 GUTEPOL kutatási projekt támogatásával készült.

¹ Cîmpeanu 2021: 12.

megválaszthatták papjaikat; ez a szokás a szász közösségek *jus pastonatus*-ává vált, ami jelentősen hozzájárult az erdélyi városi reformáció sikeréhez.² Az erdélyi szászok esetében a Lutheri hitvallás felvétele a 16. század közepén katalizátora volt sajátos politikai nemzetként (*natio*) való identitásuk kialakulásának ebben a zaklatott korszakban.³

Az 1520-as években Luther Márton tanításait tartalmazó nyomtatványok jutottak el Nagyszebenbe; az esztergomi püspök többszöri figyelmeztetése és a nagyszebeni káptalan dékánjának kiátkozással való fenyegetése a gyalázatos írások visszaszorítása érdekében nem vezetett eredményre.⁴ 1524-ben maga II. Lajos, Magyarország királya is többször írt Nagyszebenbe a városban folyó lutheránus írások adásvétele kapcsán. Az uralkodó azt parancsolta a város elöljáróinak, hogy nyilvánosan égessek el az ilyen jellegű könyveket, és hogy fosszanak meg vagyonától minden olyan embert, akit ilyen könyvek olvasásán vagy vásárlásán kapnak.⁵ A következő évben a nagyszebeni káptalan eretnekség, házasságtörés és nemi erőszak miatt bíróság elé állította a meggyesi papot, Johannes Clementist; hogy mentse magát, Clementis arra kényszerült, hogy beismerje a vádakat és nyilvánosan bűnbánatot tegyen.⁶ Ezen a ponton azonban, amint azt Karl Reinerth állítja, nehéz ezekben az epizódokban egy nagyobb reformatori mozgalmat látni.⁷

Az egyházi intézmények ellenállásának dacára némely közösség politikai eliteje továbbra is távolodott a régi hittől. 1525 decemberében a Szász Univerzitás (*Nationsuniversität*) megszavazott egy törvényt, amelynek értelmében minden örök-hagyónak megtiltották, hogy vagyonát „a lélek üdvösségére” vagy egyházi intézményekre hagyja, míg az örökséget a család vagy a város lakosainak kezére juttatta.⁸ Továbbá 1526-ban Nagyszeben katolikus papja és a káptalan dékánja által Esztergomba eljuttatott híres panasz, a *Querela (Klageschrift)* elárulja, hogy lutheránus istentiszteletet tartottak a városban, német nyelven, patrícusok otthonaiban, és hogy Markus Pemflinger, Nagyszeben királybírója a város tanácsával együtt támogatta az új tanításokat. Ugyanezen jelentés szerint a „lutheránus eretnekség” elterjedt Nagyszebenben és a környező falvakban is:

In civitate Cibiniensi, ubi fundamentum est Lutheranae heresis, in domo magistri Johanni Csukas facta est quedam schola per quendam scholasticum, ibi canitur Symbolum nicenum germanica lingua, et aliae cantilenae, missa et divina officia

² Gross 2021: 30–32.

³ Gündisch 1998: 28; Zach, 1999: 388–390; Wien 2012: 5.

⁴ ANSJ–SB, CE– CA Sibiu, Seria 1: 88.

⁵ ANSJ–SB, CE– CA Sibiu, Seria 1: 82.

⁶ Fabritius 1874–1875: 137–39; Reinerth 1979: 12.

⁷ Reinerth 1979: 12.

⁸ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 47–48.

concernentia, uxor et vernule, pueri et tota familia canunt et nituntur missam facere Germanicam. [...] Cibinienses seducunt populum in villis circumcirca et in sedibus Saxonicalibus, inficiendo eosdem dicta haeresi perfida [...]⁹

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az ezt követő időszakban a reformáció tanainak előretörése Nagyszebenben lelassult. Harald Roth szerint Szapolyai János hosszasan elhúzódó Nagyszeben elleni ostroma idején, amely 1536-ig tartott, a város elvesztette vezető szerepét abban, hogy Luther Márton tanait terjessze Erdélyben.¹⁰ A folyamat a meggyőződéses lutheránus, Matthias Ramser 1536-ban történt pappá való kinevezésével folytatódott.¹¹ Közvetett bizonyítékok arra utalnak, hogy Nagyszeben fontos politikai személyiségei, mint például Georg Huet királybíró, nagy szerepet vállaltak a reformációs mozgalomban, de az intézményesített vallási változások lendülete máshonnan jött.

A Nagyszebenből sugárzó megrekedt reformáció története jól mutatja a régi és az új hit közötti feszültségeket és azt, hogy az 1520-as években mennyire törekény volt az új eszmék meggyökerezése a városban. A következő évtizedekben elszártan találunk információkat arról, hogy a papok felhagytak a cölibátussal, ami viszont arra utal, hogy a közösségek Luther Márton eszméit követték anélkül, hogy döntésüket formalizálták volna. Például a nagyszebeni polgármester 1543-as számadáskönyve felsorol egy bizonyos „Mátyás szerzetesnek” történt kifizetést, „aki feleséget vett magához, aki segíteni fogja a megélhetésben”, míg az előző hónapban egy másik szerzetes pénzt kapott, mert el akarta hagyni a kolostorát.¹² Adam Pomarius, Csatófalva/Heidendorf plébánosa 1544-ben a beszercei tanácshoz fordult, támogatást kérve arra az esetre, ha azon döntése, hogy megházasodik, dühöt és zavargásokat váltana ki.¹³

Az „Erdélyi Németek Egyházának” új lendületet adtak Johannes Honterus munkái, akinek brassói városi reformációja végül az erdélyi szászok egész politikai testületére kiterjedt.¹⁴ Johannes Honterus Egyházi rendeletét, az 1547-ben nyomtatásban megjelent *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania / Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgent* csak akkor fogadta el a szász közösségek teljes képviselőlete, miután a nagyszebeni városatyákat Wittenberg biztosította afelől, hogy az írás Luther Márton tanait követte.¹⁵ 1544-ben és 1545-ben az univerzitás már azt tanácsolta a szász városoknak, hogy fogadják el Luther tanait (*verbum Dei*), és a világi eljárásokat bízták meg a templomlátogatás végrehajtásával, azzal, hogy „a piacokról, temetőkből,

⁹ Fabritius 1874–1875: 156–60.

¹⁰ Roth 2006: 65.

¹¹ Keul 2009: 56; Wien 2022: 56.

¹² Deutsch 1882: 16.

¹³ Wittstock 1858: 55–56.

¹⁴ Szegedi 2017: 60–61; Ilić–Springer–Szegedi 2015: 145–152.

¹⁵ Kohnle 2021: 42.

kocsmákból vagy máshonnan” az embereket istentiszteletre vigyék.¹⁶ Mindazonáltal az erdélyi szászok politikai elitje csak azután tudta véghez vinni a „nemzeti” egyház létrehozását, hogy 1547-ben Honterus átírta az Egyházi rendelet egyik alapszövegét. 1550-ben a Szász Univerzitás megszavazta, hogy minden közösség, város, vásárváros és falu fogadja el a reformációt az 1547-es Egyházi rendeletnek megfelelően.¹⁷ Döntésük utolsó bekezdése kijelenti, hogy a világi hatóságok a felelősek a törvény első és második táblájáért, így írásban rögzítették a hatalom helyének eltolódását a közösségben.¹⁸ Honterus Egyházi rendelete, a zsinat és a Szász Univerzitás azt követő döntései, amelyek az Augsburgi Vallomások 1572-es¹⁹ *Formula Pii Consensus* szerinti elfogadásában csúcsosodtak ki, új politikai nyelvezetet biztosítottak a világi hatalmaknak, a politikai felelősségvállalás nyelvét, amely ugyanakkor keresztény erkölcsiséggel is át volt itatva.²⁰

A politikai előjárókat ruházták fel azzal a feladattal, hogy gyakorlatba ültessék az új tanokat, de ugyanakkor a vallási változás érvényre juttatásának feladata nagyban növelte hatalmukat is.²¹ Nagyszeben városi tanácsa és a Szász Univerzitás az erdélyi németek egész közössége számára a gondoskodó és mégis fegyelmező tekintély, az *Obrigkei*t szerepét vállalta. Ennek érdekében a Szász Univerzitás több 1557-ből származó határozata a templomba járásra, a fajtalan viselkedés büntetésére és a fonóban való társas érintkezés elutasítására vonatkozott.²²

A Honterus tollából származó Egyházi rendelet intései hatással voltak arra is, hogy a városi előjárók hogyan közvetítették a törvényes hatalmon belül elfoglalt helyüket a polgáraik irányába. Az 1547-es Egyházi rendelet előírta, hogy a politikai döntéshozóknak együtt kell működniük az egyházi elittel az isteni igazság gyakorlásában. Továbbá 1559-ben is egyezményre jutottak a világi és egyházi hatóságok közötti együttműködés és tükrözés tekintetében a zsinat és az univerzitás közös állásfoglalásában. A határozat kibővítette az 1547-es Egyházi rendelet rendelkezéseinek körét, és olyan gyakorlati kérdéseket is szabályozott, mint például a papok faházainak építése a városi költségvetésből vagy az istentiszteletről hiányzók büntetése.²³ Továbbá a papok most már a városi tanácsok joghatósága alá tartozó polgári testületbe tartoztak: „ami a közösség számára tilos, az a lelkipásztorok számára is legyen tilos.”²⁴ A városi tanácsok, az egyházi zsinatok és az univerzitás egymásra épülő döntéseit jól szemlélteti a papok lakhatásáról szóló döntés: 1546-ban Nagyszeben tanácsa már kiadott egy határozatot,

¹⁶ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 203.

¹⁷ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 258.

¹⁸ Wien 2022: 125.

¹⁹ Wien 2015: 37–47.

²⁰ Schorn–Schütte 2015: 12–13.

²¹ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 258.

²² Kolozsvári–Óvári 1885: 517.

²³ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 267.

²⁴ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 268.

amelynek értelmében a városban a papok se nem vásárolhattak, se nem birtokolhattak kőből épült házakat, csupán fából vagy fűrészáruból építettek.²⁵

Olyan humanisták hatására, mint például a nagyszebeni Georg Reicherstorffer,²⁶ az erdélyi szászok közigazgatási és politikai elitje lépéseket kezdeményezett az irányban, hogy minél inkább a közjó szolgálatában álló kormányzatként lépjenek fel. A szakirodalom értelmében ez a lépés szükséges volt ahhoz, hogy megerősítsék a városi tanácsok autonómiáját, és ahhoz, hogy törvényes hatóságokká fejlődhessenek.²⁷ Reicherstorffer 1522-ben kezdte el írni Nagyszeben város első városkönyvét (Stadtbuch) annak érdekében, hogy „a városi tanács minden meghozott döntése ... le legyen jegyezve a jó emlékezetért és az igazságszolgáltatás kötelességének teljesítéséért”.²⁸ Ehhez hasonlóan a nagyszebeni városházán függő, eredetileg 1545-ben készült és 1574-ben újrafestett fatábla az igazságságoságot dicsérte mint a legkiválóbb erényt, és a polgárok egységében rejlő erőt hirdette. A fatáblán látható Nagyszeben, valamint Peter Haller címere a bal és a jobb oldalon, valamint Nagyszeben 1565 és 1576 közötti polgármesterének, Simon Milesnek a címere is.²⁹



Fatábla Nagyszeben városi tanácsának valamikori üléstermében, jelenleg a nagyszebeni Altemberger Ház Történelmi Múzeumban, Lelt. sz. M. 5964: Illustrissima omnium virtutum est Iustitia/ Inexpugnabile munimentum unitas civium/ Recte iudicate filios hominum. Audi alteram partem.

Több egymásba fonódó jelentést lelünk itt fel: 1545-ben Nagyszeben tanácsa megvásárolta Markus Pemfflinger valamikori házát, azt a reprezentatív épületet,

²⁵ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 161–162.

²⁶ Capesius 1967: 35–62.

²⁷ Schilling–Ehrenpreis 2015: 76.

²⁸ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 17.

²⁹ Albu (Hg.) 2007: 34.

amelyet a késő 15. században Thomas Altemberger építtetett,³⁰ így a magánházat át kellett alakítani a tanács hivatalos székhelyévé, egy városházává. Nagyszeben ismert politikusa, Peter Haller, aki kincstárnokként is szolgált I. Ferdinánd király rövid ideig tartó fejedelemsége alatt,³¹ saját kézjeggyel is ellátta a nagy ülésterem díszítését mint a város akkori polgármestere. A lutheri teológia a politikai nyelvezetet kiegészítette a városi tanácsok isteni küldetésének gondolatával, hogy *Obrigkeiteként*, törvényes hatóságként uralkodjanak szófogadó polgáraik fölött. Ez tükröződik a későbbi normatív szövegekben, városi statútumokban és az alkotmányokban,³² amelyeket a tanulmány következő részében tárgyalok.

A városi elöljárók mint törvényes hatóságok

Brassóban, ahol a Johannes Honterus által kezdeményezett reformáció eredetileg gyökeret vert, és ezáltal megszületett az első erdélyi református városi politikai vezetés, egy 1555-ös határozat a tanácstagok megválasztását illetően tartalmazta azt az új politikai nyelvezetet, amelyet átszőtt a keresztény moralitás és jámborság. A statútumot csak Marcus Tartler átírata (1772) őrzi a Honterus Archívum Trausch gyűjteményében,³³ mivel az eredeti városkönyv, a *Decretale Coronensium* nem maradt fenn. Az igazságszolgáltatás és a közösség számára hasznos törvények megalkotása lesz a hatalom fő feladata. A preambulum azzal folytatódik, hogy kijelenti, hogy a politikai hatalom isteni eredetű, és hogy a politikai rend és az éves választások Isten akaratát követik, ami viszont biztosítja a sikeres kormányzást: „[...] wie die göttlichen Zeugnisse zeugen, wie Obrigkeiten ein Stift und Ordnung Gottes ist, also auch die jährliche Einsetzung und Erwählung derselben nach dem Willen Gottes [...] gehalten wurde.”³⁴

Továbbá a statútum részletesen tárgyalja a városi közigazgatásba való választások gyakorlati oldalát azzal a kikötéssel, hogy egyetlen választott elöljáró sem mondhat le tisztségéről jelentéktelen okokból, mivel a kinevezést Isten, a hatóság és a közösség bízta rá:

[...] Ist sehr berechtigt, daß nach der aufgeschriebenen Weise und Form so die Erwählung ist gehalten worden, soll kein Erwähl[t]en aus leichtfertigen Ursachen den Amt, so ihm vom Gott und der Obrigkeit und der Gemein ist

³⁰ Beşliu Munteanu 2006: 59–60; ANSJ–SB MOS 197, nr. 18, *Rationes consulares*, 14r.

³¹ Gündisch 1989/1990: 5–89.

³² Schilling 2002: 159.

³³ Kramer 2006: 1–19.

³⁴ AHG Trausch kollekció, IV F1–T9 101, 207: 46.

aufgelegt und vertraut, widerreden, noch sich daraus zu ziehen, vornehmen und bemühen.³⁵

Továbbá, a „Von der Schützung der Religion oder unsrer Kirchen Reformation” cím alatt a statútum kötelez mindenkit, aki a városban él, hogy kövesse Johannes Honterus reformációs füzetét (amelyet a humanista 1543-ban írt és nyomtatott ki, kizárólag a városlakók számára³⁶):

Jm Jahr des Herrn 1543 am tag Johannis Evangelistae haben beide der neuerwählte und alte Rathe samt der ganzen Gemein der Hundertmann, welche gar nicht neuerliches begehrt, festiglich beschlossen, daß sie alles und ein jedes, besonders vom grösten bis kleinsten, was gemacht, reformiert und in der heiligen Schrift (wie denn nichts fremds der Schrift darin begriffen) gegründet ist, in dem Inhalt unsres Kirchen Reformationsbüchels in den druck von dem Herrn Magister Johannes Honterus frommer Gedächtnis außgelaßen, fest, beständig, unbeschmist, unverrückt und soviel an menschlicher Kraft und Gotteshülfe und Mitwirken gelegen wird seyn, von nun an hinfürbas im Nachkommelingen wollen ungekränkt, ungeschwächt halten, fördern, handhaben und schützen.³⁷

A brassói politikai elit elköteleződése az új egyház iránt ezért feltétel nélküli és rendíthetetlen volt, és nagy tiszteletben tartották az alapító okiratnak és annak szerzőjének az emlékét. Volker Leppin szerint Johannes Honterus kortársai tanárként és a rend helyreállítójaként tisztelték, és ekként jelenik meg számos irodalmi műben és nyomtatványban.³⁸

Bár keveset tudunk Besztercéről és arról, hogy a reformáció hogy ment végbe a vidéken, szerteágazó források állnak rendelkezésre, amelyeket még nem dolgozott fel a szakirodalom.³⁹ Elhúzódó belső konfliktusok nyomták rá bélyegüket a városra az 1526-os mohácsi vész után, amikor két választott magyar király vitatta az uralkodásra való igényét, és a moldvai Petru Rareş vajda több ízben megtámadta és kifosztotta Besztercét.⁴⁰ Végül a szász városok vezető képviselői, akiket az univerzitás delegált, egy új alkotmány segítségével, amelyet 1542. február 17-én írtak be az új városkönyvbe, békét teremtettek. A törvény halálbüntetést szabott ki arra, aki megzavarja a békét.⁴¹

³⁵ AHG Trausch kollekció, IV F1–T9 101, 207: 50.

³⁶ Heigl–Şindilariu (Hgg.) 2017; Csepregi 2004: 5.

³⁷ AHG Trausch kollekció, IV F1–T9 101, 207: 52.

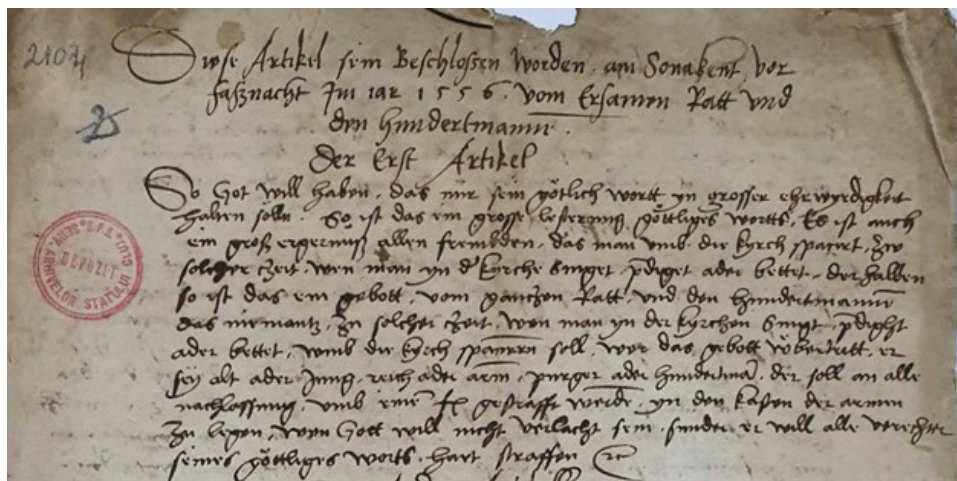
³⁸ Leppin 2021: 25–26.

³⁹ Szabó 2008:145–159

⁴⁰ Dahinten 1988: 71–81.

⁴¹ ANSJ–CJ, POB, IIIa 3; Szabó 2007: 99–127.

1556-ban, ugyancsak február 17-én, a nagyböjt előestéjén a városi tanács és a centumvirek kiadta a pacifikáció utáni első közös városi statútumot. A szöveg erősen jámbor hangvételű, felsorolja az isteni szó (*das göttlich Wort*) ellen való vétsegeket, mint például: az istentiszteletet megzavaró járkálás; az éjszakai csavargás; a kártyázás, vásárlás vagy árusítás; valamint a kapuőrök és katonák szolgálat közbeni ivászata.



Az 1556-os beszercei statútum fejléce, POB, sorozat 1, no. 2104: Diese Artikel sein beschloffen worden am sonabend vor fastnacht jm iar 1556 vom ersamen ratt und den hundertmannen / Der erst artickel / So Gott will haben, das nur sein göttlich wortt yn grosser ehrwydigkeit halten solln, so ist das ein grosse lesterung gottliges wortts, es ist auch ein grosz ergernusz allen frembden, das man umb die kyrch spacirt zw solcher czeit, wen man yn der kyrche singet, prediget ader bettet, derhalben so ist das ein gebott vom ganczen ratt und den hundertmannen, das niemantz zu solcher czeit, wen man yn der kyrchen singt, predight ader bettet, umb die kyrch spaciern soll, wer das gebott übertritt, es sey alt oder jung, reich oder arm, purger oder hundertmann, der soll an alle nachlassung umb einen fl. gestrafft werden, yn den kasten der armen zu legen, wen Gott will nicht verlacht sein, sunder er will ale verrechter seines göttliges worts hart straffen.

A statútum zárórendelkezései meghatározták a háztartási alkalmazottak foglalkoztatásának és fizetésének feltételeit, akiket csak egyéves szerződéssel lehetett alkalmazni. Minden társadalmi csoportból származó személyt büntetés terhe mellett vontak felelősségre, míg a tanács tagjait a legmagasabb pénzbírsággal sújtották. A statútum a napszámosok és a nők (varrónők) bérét is meghatározta.⁴² Ezek az első ismert szabályozások a hazai munkaerőpiacról, amelyek a nem céh védelme alatt álló munkavállalók nevében és számára szabályokat állapítanak meg. A nagyszebeni tanács

⁴² ANSJ–CJ POB, Seria 1, Documente medievale, 2104 sz.

1565-ben hasonló bérlistát hirdetett ki.⁴³ Az ilyen intézkedések azt jelzik, hogy a városi tanácsok ezeket a társadalmi csoportokat gondozásuk alá vették, így teljesítvén hatósági kötelességüket.

Ezzel szemben Nagyszebenben 1556 az az év volt, amikor a városi tanács jogosultságát erőszakos módon vonták kétségbe: tűzvész pusztította el a város nagy részét, és a dühös csőcselék meggyilkolta a királyi bírót.⁴⁴ Amint arra Gustv Gündisch rámutatott, több oka is volt annak, hogy a polgárok fellázadtak a városi tanács ellen: egyeseket az dühített, hogy miután 1555-ben Ferdinánd király visszaszolgáltatta Erdélyt a Szapolyaiaknak, a városi hatóságok a fegyvertárból ágyúkat engedtek át Petrovics Péternek, veszélyeztetve ezzel Nagyszeben védelmét, míg másoknak személyes sérelmük volt a királyi bíró ellen.⁴⁵ Ez idő tájt nem adtak ki olyan városi statútumokat, amelyek a hatóságnak a polgárokkal szembeni álláspontját fejezték volna ki; a felkelés fő bűnöseire kiszabott ítéletek azonban politikai szempontból ugyanolyan jelentősek. Ezek szerint az egyik bűnös bevallotta, hogy „kezet emelt a hatóságok ellen”, és így halálbüntetéssel pecsételte meg sorsát: „er selbst sein missethet bekant hat, das er den herren khünigsrichter gemordt habe, und sein hand an seine öberkeit gelegt.” Egy további vádlottat, aki fejszével üldözött egy tanácstagot, szintén halálra ítélték, amiért „felkelt a hatóságok ellen”: „er mit bloßer wehr nachgelauffen und wider sein öberkait auffgestanden, darumb sol er durch das schwert gestrafft werden.”⁴⁶

Az 1541-es városi statútum, amely a város első alkotmányának is tekinthető, tartalmaz egy bekezdést, amely halálbüntetést irányoz elő minden olyan személyre, aki a város érdekei ellen cselekszik: „welcher wider der statt fraÿthumb wirt handlenn ... der soll mit nychts mer czallen als mit seÿnem haubt.”⁴⁷ Bár ebben a konkrét statútumban nem használták, a felügyelő hatóság, az *Obrigkeith* fogalma már bekerült a nagyszebeni politikai szótárba. Egy 1545-ös piaci szabályzatban találtam rá, amelyben kikötötték, hogy a külföldi kereskedők „a hatóság akarata és tudta nélkül” („an willen und wissen der oberkeyt”)⁴⁸ nem mehetnek Havasalföldébe, tükrözve az 1378-as, 1382-es és 1384-es középkori nagyszebeni kereskedelmi kiváltságokat.⁴⁹ Ez a lelet alátámasztja a kis mennyiségű információnkat arra vonatkozóan, hogy a lutheránus istentiszteletet azt követően vezették be, hogy Matthias Ramser lett a város lelkésze. Egyértelmű, hogy Luther írásának recepciója előrehaladott állapotban volt, és beépült a városi kancellária nyelvezetébe. Továbbá arra is következtethetünk, hogy a nagyszebeni politikai elit

⁴³ Pakucs–Willcocks (Hg.) 2016: 260.

⁴⁴ Gündisch 1987: 201–234.

⁴⁵ Gündisch 1987: 290–230; Cîmpeanu 2020: 257–263.

⁴⁶ ANSJ–SB, Documente medievale U IV 739; Scheiner 1933: 36–44.

⁴⁷ ANSJ–SB, Documente medievale, U V 595; Schuler von Libloy 1862: 69.

⁴⁸ ANSJ–SB, Documente medievale, U V 485; Seivert 1869: 22.

⁴⁹ Weisz 2018: 25–31.

Luther tanításaiban és eszméiben saját törekvései és szükségletei hordozóját, növekvő autonómiája és identitása kialakulásának támaszát találta meg. Arra következtetnek, hogy ezen oknál fogva kellett a nagyszebeni tanácsnak megszereznie a wittenbergi jóváhagyást Johannes Honterus Egyházi rendeletére vonatkozóan, mielőtt azt magukévá, majd az egész erdélyi szászág alapokmányává tették. Ennek a sajátos nemzetépítésnek az eredménye érzékelhető az 1589-es nagyszebeni „alkotmányban”, amely a magyar királyok által biztosított kiváltságokra, az előző nemzedékek munkájára és az egyházukra épülő szász nemzet („unsere saxische nation”, „unserer einerlei nation der saxon”) létét hirdette.⁵⁰

A honterusi Egyházi rendelet és a szász városok kormányzása

Tanulmányom következő részében az 1547-es Honterus-féle *Kirchenordnung* hatásának egy bizonyos aspektusát tárgyalom a szász városok politikai tevékenységére való tekintettel, névlegesen a jóléti és szociális támogatás területein kifejtett tevékenységükre.⁵¹ A késő középkorra, az európai városokban végbemenő fejlődéshez hasonlóan, a városi tanácsok a város atyáinak szerepébe léptek, aminek következtében a kiszolgáltatottakkal szembeni gondoskodás kötelezettsége szimbolikus hatalmuk kulcsfontosságú elemévé vált, és legitimálta tekintélyüket.⁵² A középkori kórházak virágoztak a katolikus egyház védnöksége alatt, de a szociális támogatás többet jelentett az egészségügyi szolgáltatásoknál és az idősek gondozásánál. A városi tanácsok részt vettek a jótékonyági intézmények, kórházak és lepratelepek felügyeletében.⁵³ A kórházakat a lakosok adományaiból, hagyatékokból, vagyonkezelésből és vagyonbevételekből támogatták, így az igazgatásuk feletti politikai ellenőrzés is jelentős tényező volt. A szegényekről és nélkülözőkről való gondoskodás elsődlegesen egy keresztény kötelesség, és ez a reformáció után is így maradt.⁵⁴ Az 1547-es Egyházi rendeletben, a „szegények gondozásáról” (*De cura pauperum / Ordnung, die armen zu erhalten*) szóló részben Honterus kijelenti, hogy a közösség felelős a betegekért és az idősekért, és hogy ellentmond a vallásuknak az, hogy a szegényeket és a betegeket az utcán, az elemeknek kiszolgáltatva hagyják szenvedni:

Darumb ists unserm bekantnis nit ebenmessig, das nach alter gewonheit unbarmhertzigklich veracht werden kranck, alte oder arme leut, die in kelten

⁵⁰ ANSJ–SB, Documente medievale, U V 595; Kolozsvári–Óvári (szerk.)1885: 542–543.

⁵¹ Derzsi 2012: 13.

⁵² Isenmann 2003: 219.

⁵³ Rüs–Fogarasi 2007: 296.

⁵⁴ Grell 1997: 42–63; Zemon Davis 1968: 219.

und regen in gassen uberall ligenn und mit jemerlichen klagen almuß und hilf begern. Sondern uber die gewonlich auffenthaltung anderer armen in den spitalen, sollen auch diese inn stetten von der gmein versorget werden, das sie alle leidlich narung und kleidung mögen haben.⁵⁵

Tehát a rendelet kimondja, hogy egy külön hivatalt kell létrehozni az alamizsnák és a végrendeletekben szereplő jótékonysági hagyatékok kezelésére és elosztására. Ezen irgalmassági munka (*opus pietatis/Barmherzigkeit*) létrehozása érdekében Honterus azt is javasolta, hogy a városi tanács és a százférfiak tagjait bízzák meg azzal, hogy vasárnaponként és minden más alkalommal a templomban adományokat gyűjtsenek. További kötelességük volt hetente szétosztani az alamizsnát, hogy enyhítsék a szegények nélkülözését (*in der notturfft getrewlich helffen*), így teljesítve Isten akaratát.⁵⁶

A rendelet ezen bekezdései arra sürgették a közösségeket, hogy vállaljanak felelősséget minden tagjukért, és a városi tanácsokat, hogy gyakorolják keresztényi kötelességüket.⁵⁷ A rászorulóknak nyújtott segítség anyagi fedezetét az adók és az emberek adományai biztosították (*stewr und freygabe des volcks*). Amikor ez nem volt elégséges, Honterus azt tanácsolja, hogy a katolikus intézmények korábbi csatornáin, azaz az elavult testvériségeken és „istentelen alapítványokon” kívüli jótékonyságot támogató adományokat méltányosan használják fel. Új kapcsolat alakult ki aközött, hogy valaki keresztény és egyben polgár, amelynek megfelelően az egyénnek aktívan részt kellett vennie a közösség minden ügyében. Ezenkívül helyben kellett intézkedéseket hozni a megélhetés érdekében, hogy az emberek ne vándoroljanak egyik helyről a másikra, ami ahhoz vezethetett, hogy túl sok rászoruló gyűlik össze egy településen, ezzel súlyos terhet róva az adott városra.⁵⁸

Brassóban 1545-ben állították fel az első „szegények ládáját” (*Armenkaste*), amelynek pénzügyi nyilvántartását a városi tanács vezette. A jótékonysági alapítványoknak különböző bevételi forrásai voltak: földek, malmok, gyümölcsösök és különböző adományok.⁵⁹ Derzsi Júlia Nagyszeben esetéről írja, hogy a korábbi, kórházakból és lepraházból álló segélyhálózatot kibővítették az alamizsnás láda és a jótékonysági tiszti feladat (*domini elemosinarii*) létrehozásával.⁶⁰ Bár nincs hivatalos alapító okiratuk, az első számadáskönyveket mindkét intézmény számára Honterus Egyházi rendeletének kiadása után kezdték vezetni.⁶¹ A nagyszebeni városi tanács figyelembe

⁵⁵ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 238.

⁵⁶ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 239.

⁵⁷ Safley 2003: 8.

⁵⁸ Safley 2003: 9.

⁵⁹ Derzsi 2010: 71.

⁶⁰ Derzsi 2010: 72–74.

⁶¹ Derzsi 2012: 13.

vette az előírt intézkedéseket, és a gyakorlatba is átültette azokat, ahogy néhány évvel korábban Brassó is tette.

A szász városokban a szociális támogatás egy további formája az árvákra fordított jogi figyelem volt. 1547-es Egyházi rendeletében Johannes Honterus egy külön fejezetet szentelt ennek a témának (*De cura pupillorum / Vom versorgen der weyslin*), amelyben kifejtette a támogatás és felügyelet elveit annak érdekében, hogy fennmaradjon a rend és igazságosság, amikor a kiskorúak örökléséről és különböző végrendeletekről volt szó. A szöveg retorikájában Isten a politikai hatalomra bízta az árvák védelmét és vezetését.

Nach verordnung eines armen kastens sol man auch sorg tragen auff die weyslin, welche Gott an vielen orten des alten testaments der oberkeit fleissig befohlen hat und verheissen, er wolle selbst ir richter und beschirmer sein.⁶²

Honterus több bekezdésben is tárgyalja, hogy ezt a fajta felügyeletet hogyan kell gyakorlatba ültetni: az árvákra hagyott vagyonok gondos nyilvántartása és ami még fontosabb, a vagyonukkal kapcsolatos ügyletek felügyelete révén. A hatóságoknak felül kellett vizsgálnia minden, a kiskorúak vagyonával kapcsolatos ügyet. Ezt az irányelvet nyomon lehet követni Nagyszeben közigazgatási gyakorlatában: 1548 után számos olyan eset került a tanács elé, amikor a vagyont egy kiskorú örökölte. A 16. század utolsó évtizedeiben látványosan megnövekedett a családtagok azon kéréseinek a száma, amelyekben engedélyt kértek a gyermekek házának eladására, akiknek felnőttkorukig nem volt módjuk az ingatlanok javítására vagy fenntartására.⁶³ Az elárvult gyermekek legtöbbször családtagok gondozásában maradtak, akik ezen gyerekek felnevelésének megtérítését kérvényezték. Voltak olyan esetek is, amikor a kiterjedt család azzal a kéréssel fordult a tanácshoz, hogy hagyják jóvá az árvák által örökölt vagyon eladását annak érdekében, hogy meglegyen a megfelelő mennyiségű készpénz az árvák felnevelésére. Másfajta nehéz helyzetek álltak elő olyankor, amikor a család úgy döntött, hogy nem adja el az árva által örökölt házat, de viszonzásképpen azt kérvényezték, hogy csökkentsék az adott ingatlan adóját. Ilyen eset állt elő Nagyszeben városi papja, Christianus Lupinus kérvénye kapcsán, aki – sógornője árvái nevében – azzal fordult a városi tanácshoz, hogy csökkentsék az általuk örökölt ház adóját, mivel a ház amúgy is üresen állt. Továbbá kérését azzal is indokolta, hogy keresetei nem voltak elégségesek a „két teher” viselésére, vagyis hogy a saját és a gyermekek házára is adót fizessen.⁶⁴

Honterus Egyházi rendeletének egy további irányelve az árvák gondozásával kapcsolatban kimondta, hogy szigorú ellenőrzés alatt kell tartani a gyerekekre hagyott

⁶² Armgart–Messe (Hg.) 2012: 239.

⁶³ Duzinchevici–Buta–Gündisch 1958.

⁶⁴ ANSJ–SB, Acte Fasciculate, series M, no. 169, f. 44.

vagyont a városi tanács által kijelölt végrehajtók készítette hagyatéki leltárak révén. A fő gondot az árvák örökségének megfelelő kezelése jelentette, mivel az ingóságokat, például pénzt, ezüsttárgyakat vagy ékszereket nem adták át a gyámoknak, hanem elraktározták megőrzésre. Más ingóságokat csak a gyermekek javára lehetett eladni vagy befektetni: „Der weyslin guter sollen, durch herren aus dem rath verordnet, in ein inventarien offentlich beschrieben werden.”⁶⁵ Az 1570-es évekkel kezdődően ilyen hagyatéki leltárak (*Teilungsbücher*) készültek Nagyszebenben (1573), Brassóban (1578) és Besztercén (1573).⁶⁶ Ez a gyakorlat tehát megelőzte az erdélyi szászok írott törvényeinek, az *Eigenlandrechtnek* a hivatalos jóváhagyását, amelyre 1583-ban került sor. Ezért erős érv szól amellett, hogy Johann Honterus Kirchenordnungja hatással volt a városi tanácsokra, hogy azok a rendelet előírásai szerint járjanak el.

Az 1547-es Egyházi rendelet az erdélyi szászok teljes politikai és vallási közösségének egyik alapvető szövege. Koherenciát és lendületet adott a lutheri tanítások fogadásának, ami Nagyszebenben kezdődött, és lassan terjedt át más településekre. Ezen túlmenően egy olyan egyház építésének eszközét kínálta az univerzitásnak, amely megfelelt a nemzeti (*natio*) önfenntartási igényeknek a régió Mohács utáni átrendeződésének korszakában. Bizonyítottam, hogy Brassó/Kronstadt és Beszterce/Bistritz 1555-ös, illetve 1556-os városi statútumai a teológiai szókincset a városi környezetükhöz igazított politikai nyelvezetbe ültették át. A másik fő tézisem ebben a tanulmányban az, hogy a politikai eljárások helyi szinten követték a *Kirchenordnung* utasításait, és az isteni kinevezés teológiáját alkalmazták normatív diskurzusukban és kormányzati tevékenységükben.

FORRÁSOK

Archiv der Honterus Gemeinde (AHG) Braşov

Trausch-Kollektion IV F1-T9 101. 207

Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Cluj (SJAN-CJ)

Documente medievale

Primăria oraşului Bistriţa (POB), seria I, seria IIIa.

Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Sibiu (SJAN-SB)

Acte Fasciculate, series M, no. 169.

Capitulul Evanghelic CA Sibiu, Seria 1, no. 82, no. 88.

Documente medievale

Magistratul oraşului Sibiu. Socoteli vamale Inv. 197. 18.

⁶⁵ Armgart–Messe (Hg.) 2012: 239.

⁶⁶ Zimmermann 1887: 48.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albu, Ioan (Hg.) 2007: *Die Inschriften der Stadt Hermannstadt*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3.) Sibiu.
- Armgarth, Martin–Messe, Karin (Hgg.) 2012: *Siebenbürgen: Das Fürstentum Siebenbürgen. Das Rechtsgebiet der Siebenbürger Sachsen*. (Die Evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhundert. 24.) Tübingen.
- Beşliu Munteanu, Petre 2006: *Primăria veche din Sibiu: casa, oamenii, muzeul*. (Biblioteca Brukenthal I.) Sibiu.
- Capesius, Bernhard 1967: *Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer*. (Forschungen zur Volks- und Landeskunde 10.) 1. 35–62.
- Cîmpeanu, Liviu 2020: The Royal Habsburg Arsenal in Sibiu (Hermannstadt, Nagyszeben) under the Rule of Queen Isabella. In: Máté Ágnes – Oborni Teréz (szerk.): *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Budapest, 257–263.
- Cîmpeanu, Liviu 2021: The Transylvanian-Saxon University at War: Trabanten in John Sigismund Szapolyai's Campaigns at the north-western Borders of Transylvania (1561-1567). *Acta Musei Napocensis* (58.) II. 11–28.
<https://doi.org/10.54145/ActaMN.58.01>
- Csepregi, Zoltán 2004: Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen. In: Wien, Ulrich– Zach, Krista (Hgg.): *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen*. (Siebenbürgisches Archiv 37.) Köln, 1–1.8
- Dahinten, Otto 1988: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 14.) Köln.
- Derzsi Júlia 2010: Organizarea întreprinderilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă. *Historia Urbana* 18. 63–76.
- Derzsi, Julia 2012: Einführungsstudie: Zur Problematik der städtischen Armenfürsorge. Sozialleistungen in Hermannstadt im Spiegel der frühneuzeitlichen Rechnungsbücher. In: Beşliu Munteanu, Petre (ed.): *Hermannstädter Spital und Spitalkirche, 13.-18. Jh / Spitalul și Biserica Spitalului din Sibiu, secolele XIII-XVIII*. Sibiu, 1–17.
- Duzinchevici, Gheorghe –Buta, Evdochia –Gündisch, Herta (ed.) 1958: *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu, 1521-1700*. Bukarest.
- Fabritius Károly 1874–1875: *Pemfflinger Márk szász gróf élete*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 4.) 1–174.
- Grell, Ole Peter 1997: The Protestant imperative of Christian care and neighbourly love. In: Grell, Ole Peter – Cunningham, Andrew (ed.): *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700*. London, 42–63.

- Gündisch, Gustav 1987: Der Hermannstädter Aufstand des Jahres 1556. In: *Aus Geschichte und Kultur der siebenbürger Sachsen* (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) Köln, 201–234.
- Gündisch, Gustav 1989/199: Peter Haller. Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1569). *Südostdeutsches Archiv* XXXII/XXXIII. 5–89.
- Gündisch, Konrad 1998: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München.
- Heigl, Bernhard – Şindilariu, Thomas (Hgg.) 2017: *Johannes Honterus, Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae*. Braşov.
- Ilić, Luka – Springer, Michael S. – Szegedi, Edit 2015: Protestant Reformers: Johannes Honterus, Primus Truber, and Johannes a Lasco. In: Louthan, Howard – Murdock, Graeme (ed.) *A Companion to the Reformation in Central Europe*. Leiden, 144–170. https://doi.org/10.1163/9789004301627_008
- Isenmann, Eberhard 2003: Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Soziologie des Rats – Amt und Willensbildung – Politische Kultur. In: Monet, Pierre – Oexle, Otto Gerhard: *Stadt und Recht im Mittelalter – La ville et le droit au Moyen Age*. Göttingen, 215–479.
- Keul István 2009: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004176522.i-318>
- Kohnle, Armin 2021: Von Wittemberg und Nürnberg nach Kronstadt: Die siebenbürgischen Kirchenordnungen von 1534/1547 vor dem Hintergrund ihrer Wurzeln. *Journal of Early Modern Christianity* (8.) 1. 29–45. <https://doi.org/10.1515/jemc-2021-2003>
- Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.) 1885: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. 1. Budapest.
- Kramer, Rainer 2006: Die Handschriften-Sammlungen Trausch. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (29.) 1. 1–19.
- Leppin, Volker 2021: Die Entstehung des Reformatorenbildes: Luther und Honterus im Vergleich. *Journal of Early Modern Christianity* (8.) 1. 15–28. <https://doi.org/10.1515/jemc-2021-2002>
- Pakucs-Willcocks, Mária (Hg.) 2016: “zu urkundt in das stadbuch lassen einschreiben. Die älteste Protokolle von Hermannstadt und der sächsischen Nationsuniversität. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 5.). Sibiu.
- Reinerth, Karl 1979: *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. (Studia Transylvanica 5.) Köln.
- Roth, Harald 2006: *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Köln. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412312732>
- Rüsz-Fogarasi, Enikő 2007: Transylvanian Hospitals in the Early Modern Age. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115. 290–311. <https://doi.org/10.7767/miog.2007.115.14.290>

- Safley, Thomas Max 2003: Introduction. In: Safley, Thomas Max (ed.): *The Reformation of Charity. The Secular and the Religious in Early Modern Poor Relief*. Leiden, 1–14.
https://doi.org/10.1163/9789047400097_004
- Scheiner, A. 1933: Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (47.) 1–2. 36–44.
- Schilling Heinz 2002: Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen “Republikanismus”? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums. In: Schorn-Schütte, Luise–Mörke, Olaf (Hgg.): *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte von Heinz Schilling*. Berlin, 157–204.
- Schilling, Heinz – Ehrenpreis, Stefan: *Die Stadt in der frühen Neuzeit*. Oldenbourg.
- Schorn-Schütte, Luise 2015: *Gottes Wort und Menschenherrschaft. Politisch-Theologische Sprachen im Europa der Frühen Neuzeit*. München.
<https://doi.org/10.17104/9783406682360>
- Schuler von Libloy, Friedrich 1862: *Merkwürdige Municipal-Constitutionen der Siebenbürger Szekler und Sachsen*. Hermannstadt.
- Seivert, Gustav 1869: *Hermannstädter Lokal-Statuten*. Hermannstadt.
- Szabó András Péter 2007: Beszterce város levéltárának történetéhez. *Levéltári Közlemények* (78.) 1. 99–127.
- Szabó András Péter 2008: Beszterce város fejedelemség kori kormányzata és politikai elitje. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 3. 145–159.
- Szegedi, Edit 2017: Von der reformatorischen Gemeinde zur Kirche Wittenberger Prägung. Die Durchsetzung des orthodoxen Luthertums in Siebenbürgen (um 1550-1650). In: Fata, Márta – Schindling, Anton (Hgg.): *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster, 57–90.
- Teutsch, Fr. 1882: Geschichte des ev. Gymnasium A. B. in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (17.) 1. 324–497.
- Weisz, Boglárka 2018: The staple right and the Transylvanian Saxon towns in the Middle Ages. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu* XXV. 25-31.
- Wien, Ulrich 2015: Rezeption der Wittenberger Theologie in Siebenbürgen: Formula Pii Consensus 1572. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 38. 37–47.
- Wien, Ulrich 2021: 500 Jahre Rezeption der Reformation in Siebenbürgen und Ungarn: Anfänge und Konfessionspluralismus in der Überlappungszone von West und Ostkirche. *Journal of Early Modern Christianity* (8.) 1. 1–14.
<https://doi.org/10.1515/jemc-2021-2001>
- Wien, Ulrich 2022: *Crossing Borders – Impact of Reformation in Transylvania since the 1520s. Diversity of Faith and Religious Freedom in the Ottoman Zone of Influence*. Göttingen. <https://doi.org/10.13109/9783666573392>

- Wittstock, Heinrich 1858: *Beiträge zur Reformationsgeschichte der Nösnergaues*. Wien.
- Zach, Krista 1999: Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplinierung (1550-1650). In: Bahlck, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hgg.) *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Stuttgart, 367–392.
- Zemon Davis, Natalie 1968: Poor Relief, Humanism and Heresy: The Case of Lyon. *Studies in Medieval and Renaissance History* (5.) 217–275.
- Zimmermann, Franz 1887: *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. Hermannstadt.